

які насправді мали спільне походження, але були розведені польськими правовими нормами.

Дрібна шляхта склала основу козацької старшини. Наприклад, з уже згаданого роду походив ніжинський полковник Іван Гуляницький. Водночас козацтво було соціально неоднорідним станом. З початку XVII ст. воно частково поповнилося міщанським і селянським елементом. Загалом же козацтво стало проміжним станом між шляхтою і простонародними верствами населення.

4. Вищі державні інституції Речі Посполитої

З переходом під владу Польщі українські землі потрапили в політичну систему, яка значно відрізнялася від тієї, яка існувала у Великому князівстві Литовському.

Річ Посполита була монархією на чолі з королем. Він був представницькою фігурою і очолював виконавчу владу країни. Традиційно король відав справами оборони держави та зовнішньою політикою, призначав на уряди міністрів, а також на більшість місцевих (земських) урядів, розпоряджався фінансами, насамперед доходами з державних маєтків (королівщин). Його прерогативою і важливим важелем впливу було надання права держання і користування доходами з цих маєтків-економій. Досить довгий час королі мали право роздачі земель на власний розсуд. Король виступав вищим гарантом прав всіх станів і підданих Речі Посполитої. В такій ролі він був вищою судовою апеляційною інстанцією, очолював сеймовий, надвірний, а згодом — асесорський суди. Він видавав грамоти на права і привілеї окремим суспільним групам і особам, наприклад магдебурзькі привілеї містам, і був гарантом їхнього дотримання. Король скликав сейми, був впливовим учасником парламентського процесу, очолював сенат і без його згоди і підпису жоден закон не вступав в дію.

Протягом XVI ст. шляхта і магнати значно обмежили королівську владу і змогли частково поставити її під свій контроль, насамперед у фінансових питаннях. Влада короля в Речі Посполитій була значно слабшою в порівнянні з абсолютистськими монархіями і деспотіями, однак насправді монарх і надалі залишався основною дійовою особою на політичній арені країни.

Відтоді як у Литві і Польщі (з кінця XIV ст.) правила династія Ягеллонів, влада короля успадковувалась від батька до сина. Однак з 1572 р., після смерті бездітного Сигізмунда II Августа, у Речі Посполитій утвердився принцип виборності короля. Обрання монархів відбувалось на спеціальних сеймах — конвокаційному і елекційному. Першим обраним королем Речі Посполитої став Генріх Валуа. Повноцінну процедуру виборів пройшли його наступники Стефан Баторій і Сигізмунд III Ваза. Його сини і спадкоємці Владислав IV і Ян-Казимир мали менше

проблем, але все одно пройшли через вибори. Наступні королі, які походили з магнатських родів, діставали престол лише після напруженої передвиборної боротьби. Обмеження терміну перебування королів при владі не існувало — вони правили до кінця життя.

Для безпосереднього керівництва державними справами король призначав вищих посадових осіб, які разом становили уряд країни в сучасному розумінні слова. Це були коронний маршалок, канцлер, підканцлер, гетьмани великий і гетьман польний та підскарбій. Чиновницький апарат, який обслуговував короля і уряд, називався Коронною канцелярією. Після Люблінської унії в ній створили спеціальний підрозділ для українських земель — так звану Руську канцелярію⁷. Варто відзначити, що терміном «Русь» в Польщі позначали насамперед Галичину, а згодом — всі українські землі.

Особливе місце в структурі вищих органів влади країни займав сейм. Парламент виник у Польщі наприкінці XIV і протягом наступного XV ст. розвивався в політичній боротьбі трьох сил — короля, магнатів і шляхетського загалу. У 1493 р. було утворено двопалатний парламент, який складався з сенату і посольської ізби. Протягом першої половини XVI ст. шляхта вела напружену боротьбу за свої права, яка закінчилась значним посиленням посольської ізби у 1560-х роках, а сейму загалом — у 1570-х роках. У цей час визначилися й основні функції парламенту — насамперед, контроль за королем як носієм вищої виконавчої влади, контроль за податками і правом роздачі маєтків. Водночас сейм міг розглядати будь-які питання, які ставали актуальними для державного життя. Прерогативою сеймів було ухвалення законів (які називалися конституціями), обов'язкових для виконання всіма, у тому числі королем.

Сейм також посідав особливе місце в структурі вищої влади Речі Посполитої. Разом з королем це була єдина спільна політична інституція, яка об'єднувала Польську Корону і Велике князівство Литовське. Всі інші державні інституції (уряд, військо, фінансова і правова системи) в кожній з частин єдиної держави існували окремо.

Сейм як шляхетський парламент складався з двох палат — сенату і посольської ізби (палати послів, рицарського кола). Третім рівноправним учасником сейму був король. У термінології того часу король, сенат і посольська ізба складали три стани, які працювали в парламенті. Сенат був дорадчим органом при королі і сеймі. Закони ухвалювала посольська ізба, однак вони вступали в силу лише при згоді senatorів і короля. Отже, діяв досить складний принцип узгодження рішень.

Сенат формувався за посадовим принципом. До нього входили воєводи, каштеляни і католицькі єпископи кожного з воєводств. Отже, всі воєводства були представлені у сенаті щонайменше трьома особами. Бували окремі випадки, коли воєводства мали двох і більше каштелянів. Крім того, сенаторами були міністри: канцлер, коронний маршалок і

коронний підканцлер, коронний підскарбій. Поза сенатом залишилися гетьмани великий коронний і польний, хоча реально носії цих урядів входили до сенату, бо одночасно обіймали посади воєвод. Першими особами в сенаті вважалися архієпископ гнєзнінський і краківський каштелян. Сенатори також виступали в ролі членів королівської ради, яка була найближчим дорадчим органом короля. Без консультацій з сенаторами король майже ніколи не ухвалював рішень з важливих питань. Оскільки призначення на вищі виконавчі посади в країні і воєводствах здійснював король після консультацій з сенаторами, то до сенату потрапляли майже виключно представники магнатських родів країни.

Палата послів складалася з депутатів (послів) від шляхти всіх воєводств, кількість яких залежала від чисельності шляхти у кожному воєводстві та від традиції, якою визначалося значення кожного воєводства в політичному житті Речі Посполитої. Як правило, чисельність послів коливалася від трьох до шести від кожного воєводства. На середину XVII ст. до сенату входили 150 осіб, а до посольської ізби — 178, хоча далеко не всі вони брали участь в засіданнях парламенту. Яку частину з них становили представники українських земель? Відповідно до традиції і значення воєводств Руське воєводство (з центром у Львові) давало 14 послів, Волинь — 6, Белзьке, Подільське і Чернігівське воєводства — по 4, київське і брацлавське — по 3⁸.

Отже, новоприєднані до Речі Посполитої Волинь і східні українські воєводства давали 16 послів, а Поділля і Галичина — 22. Разом у посольській ізбі було 38 послів з українських земель. Це представництво мало відрізнялося від представництва польських воєводств. Водночас, якщо брати національний і релігійний склад сейму, поляки-католики становили в ньому абсолютну більшість. Це пояснювалося як більшою чисельністю польських воєводств, так і тим, що послы від Поділля і Галичини теж були поляками, тому українці-православні Речі Посполитої були представлені в парламенті в значно меншій пропорції, ніж поляки. Ще гіршою була ситуація в сенаті. Сім українських воєводств давали понад двадцять сенаторів, однак на середину XVII ст. українців-православних поміж ними майже не було.

Процедура роботи сеймів була досить докладно регламентована. Звичайні сейми мали відбуватися раз на два роки, але насправді засідали значно частіше. Часто скликалися сейми надзвичайні, пов'язані, насамперед з підготовкою до війни. У разі обрання монарха збиралися сейми конвокаційні, елекційні та коронаційні. З 1573-го до 1647 р. відбулося 68 сеймів⁹. Робота сейму тривала шість тижнів, але іноді цей термін подовжувався до двох місяців. Про скликання сеймів оголошував король після консультації з сенаторами. Він же формулював основні питання, які виносилися на сейм. Про сейми повідомляли заздалегідь, щоб шляхта воєводств могла провести місцеві сеймики, а вже через 4-6 тижнів після них збирався сейм.

Сенат і посольська ізба могли засідати окремо або разом. Роботу сенату очолював король і його присутність була обов'язковою. Лише в поодиноких випадках королі пропускали засідання через хворобу. Іноді життєві обставини примушували шукати нестандартний вихід із ситуації. Наприклад, під час сейму 1643 р. король Владислав IV хворів, тому сенатори засідали в сусідній кімнаті з його спальнею, а на прощальну церемонію цілування послами руки монарха короля винесли на ліжку, і таким чином церемонії було дотримано¹⁰.

Запропоновані королем питання спочатку обговорювали окремо. Сенатори висловлювалися по черзі, при цьому їхні голоси підраховували для визначення думки більшості. Потім про позицію сенаторів повідомляли палаті послів, де теж обговорювали це питання.

Посли від шляхти могли виступати як від себе особисто, так і висловлювати консолідовану думку депутації від кожного воеводства. Після обговорення проблеми проекти рішення виносились на голосування і вважались ухваленими, якщо за них голосувала більшість послів.

У процедурі роботи палати послів особлива роль належала маршалку, який вів засідання. Він оголошував порядок денний, надавав слово, стежив за дотриманням порядку в залі. В посольській ізбі нерідко вибухали пристрасні суперечки, тому стежити за регламентом було нелегко. Обстоюючи свою позицію, депутати не тільки брали слово і переконували своїх колег, але і галасували, відмовлялися голосувати або покидали зал і бойкотували роботу сейму. В крайніх випадках, якщо виступаючого не можна було перервати, на знак маршалка всі виходили з зали і оратор залишався сам¹¹.

До думки послів, особливо, коли йшлося про групу послів, доводилося прислухатися, оскільки існувала вимога загальної згоди всіх трьох сеймових станів на ухвалення нових законів і податків. Королі рідко користувались правом вето, діючи здебільшого через своїх прихильників. Однак «срібний вік» польського парламентаризму завершився у 1652 р., коли на засіданні посольської ізби вперше застосували принцип *liberum veto*. Варто було хоча б одному послу-шляхтичу вигукнути «не дозволяю», як рішення сейму не ухвалювалося. На практиці це означало блокування роботи багатьох сеймів і тому, хоча сеймова демократія в Польщі формально проіснувала до кінця Речі Посполитої, робота сеймів нерідко була практично паралізована. Польська політична система потрапила в замкнуте коло — держава потребувала реформ у сферах політики і права, провести їх, відповідно до чинного законодавства, міг тільки сейм, але він не діяв. Тому не випадково більшість польських істориків вбачають у принципі *liberum veto* своєрідну бомбу уповільненої дії, підкладену під польський парламентаризм і польську державність другої половини XVII—XVIII ст.

Після смерті Сигізмунда Августа у 1572 р. новоутворена Річ Посполита вперше потрапила у період безкоролів'я, який проходив над-

звичайно болісно. Вибори королем Генріха Валуа лише на короткий час вгамували пристрасті, адже вже через рік довелося шукати нового кандидата на трон, яким став Стефан Баторій. У період першого і другого безкоролів'я політичній еліті, розколотій на кілька угруповань, доводилося розв'язувати не тільки питання пошуку і лобіювання власного претендента, але і питання державного устрою, місця в ньому королівської влади, і визначення оптимального механізму елекції.

Головним політичним досягненням шляхти стало прийняття так званих Генріхових артикулів, за якими визначалася вільна елекція короля і право сеймів на призначення на державні посади. Декларувалося також і право шляхти на повстання проти короля, якщо він порушував свої обіцянки¹². Надавши небачені раніше привілеї своїм новим підданим, Генріх Валуа не витримав спілкування з ними і невдовзі втік до рідної Франції. Напружена політична боротьба привела до появи спеціальної виборчої процедури, яка включала проведення конвокаційного і елекційного сеймів¹³. Було визнано, що право на участь у виборах короля має кожний шляхтич.

Конвокаційні сейми вирости із сеймиків воєводств та з'їздів шляхти, на яких обговорювалася кандидатура короля і нагальні державні справи періоду безкоролів'я. На них визначалися з місцем і часом проведення виборів. Потім проводився елекційний сейм. У виборах короля брали участь від 3,5 тис. (вибори 1632 р.) до 20 тис. (вибори 1587 р.) осіб.

Як і на місцевих сеймиках, реалізація права на участь у виборах короля залежала від місця виборів, хоча б тому, що лише незначна частина шляхти мала кошти, достатні для далекої подорожі. Вибори короля відбувалися поблизу Варшави, отже, місцева шляхта мала найбільші можливості для участі у цій події. Не випадково, в усіх виборах королів значну частину виборців становила мазовецька шляхта — від 26 до 35%. Участь же української шляхти була вкрай обмеженою. Очевидно, шляхтич з Поділля, Сіверщини чи Київщини практично не мав можливості для такої далекої поїздки. Тож, представництво української шляхти на елекційних сеймах було більше умовним, ніж реальним і вона не мала достатніх впливів на прийняття рішень.

Водночас українська еліта брала участь у виборах королів через представництво українських магнатів. Так, на вибори 1575 р. прибув князь Костянтин Острозький, в обозі у якого було кілька сот шляхтичів з Волині і Брацлавщини¹⁴. Про активність і впливовість українських магнатів свідчить хоча б обрання на королівський трон у 1669 р. одного з їхніх представників — князя Михайла-Корибута Вишневецького.

Після Люблінської унії українська шляхта активно включилась у політичне життя Речі Посполитої. Делегації від українських воєводств їздили на сейми з власними пропозиціями і обстоювали їх прийняття в парламенті. Однак переважання в палаті послів польських депутатів вело до того, що у більшості випадків вони ігнорували українські проблеми.

Це найяскравіше виявлялося у ставленні сейму до проблеми оборони від татарських нападів. На початку XVII ст. українські послы від православної шляхти вели активну сеймову боротьбу на захист православ'я¹⁵. Православні депутати досить вміло діяли всіма можливими парламентськими методами, найважливішими серед яких були пошук союзників у сеймових колах. У релігійних питаннях такими природними союзниками виступали протестанти, а під час конфліктів короля зі шляхтою — частина польських послів. Парламентськими методами їм вдалося вирвати у Сигізмунда III поступки у релігійному питанні, а за короля Владислава IV добитися визнання православної церкви¹⁶.

Брати участь в роботі сеймів мали право лише офіційно обрані депутати від шляхти. Однак існувала практика, коли на засідання сеймів прибували представники окремих суспільних прошарків і громад зі своїми проханнями і вимогами. З початку XVII ст. такою практикою стали широко користуватися українські козаки, які направляли своїх послів одночасно до короля і на сейм. Так вони намагались використати механізм парламентської демократії для досягнення власних цілей.

Функції державної влади в Польській Короні і Речі Посполитій були традиційними для тогочасної Європи. З сучасної точки зору вони були обмеженими. Держава несла відповідальність за зовнішню політику, військову справу, безпеку підданих короля в межах країни, а також здійснювала загальне регулювання економічних відносин і збір податків. Збройні сили країни підлягали королю, однак безпосереднє керівництво військом здійснювали гетьмани. У середині XVI ст. в Польщі з'являється невелике постійне професійне «кварцяне» військо, правда, його чисельність становила лише кілька тисяч осіб.

У Польщі не існувало окремої поліцейської структури. За дотримання правопорядку відповідали місцеві структури влади — старости, міські уряди і суди, які залучали до цієї справи місцевих жителів. Наприклад, у містах з магдебурзьким правом поліцейська служба, за визначеним порядком, була обов'язком кожного міщанина. Для придушення великих соціальних конфліктів застосовували війська.

Економічний розвиток країни регулювався різними засобами, насамперед королівськими привілеями і рішеннями сеймів. Привілеї, які надавались кожному суспільному стану, визначали їхні права і обов'язки не тільки в політичній і соціальній, але і в економічній сфері. Привілеї на магдебурзьке право завжди враховували економічну специфіку конкретного міста. Іноді вони містили дріб'язкову регламентацію, наприклад, про чисельність дворів (готелів) для приїжджих.

У податковій сфері існували як прямі, так і непрямі податки. Прикладом останніх може бути обов'язок мешканців певної місцевості молоти зерно на королівських млинах. Іноді економічні механізми регулювання вміло використовувались для досягнення стратегічних державних завдань. Так, зрозумівши значення швидкої колонізації Лівобережної

України, влада йшла на звільнення поселенців від податків на певний термін. Так діяли і приватні власники землі, що давало ефективний результат.

Державні прибутки складались також із доходів від державних земель — королівщин. Ще одну статтю доходів становило державне мито. Загалом річний бюджет Польської Корони був невеликим, оскільки від податків був звільнений економічно найбагатший стан — шляхта. Відсутність достатнього фінансування була найбільшою проблемою польської влади. Шляхта навідріз відмовлялась від будь-яких змін, які обмежували їхні податкові привілеї. Тому король і уряд часто потерпали від нестачі коштів і не могли зібрати їх навіть для проведення військових кампаній. Наприклад, з цієї причини Стефан Баторій не зміг продовжити успішну для Речі Посполитої війну проти Московії, а Владислав IV — розпочати війну проти Османської імперії. З цієї ж причини Польща практично не проводила державних робіт зі зміцнення південного кордону проти татар і турків.

5. Місцеві органи влади

Українські землі в складі Речі Посполитої поділялися на 7 воєводств: Руське з центром у Львові, Белзьке з центром у Белзі (зараз містечко Львівської області), Подільське з центром у Кам'янці-Подільському, Волинське з центром у Луцьку, Брацлавське, Київське і Чернігівське (з 1635 р.)¹⁷. До певної міри можна твердити, що Польща була своєрідною федерацією воєводств. Кожне з них мало досить широкі права як самоврядні адміністративні одиниці в складі Польщі. У свою чергу, воєводства ділилися на дрібні адміністративні одиниці — староства, а також на великі судові округи — повіти. Староства, як правило, включали в себе замок і сільську округу довкола нього з кількома десятками сіл. У воєводстві могло бути навіть понад десяток староств. Паралельно існував поділ на повіти, які створювались для полегшення самоврядування шляхти. Насамперед це були судові округи, але в них могли проводитись і сеймики. Волинь і східні українські воєводства традиційно мали незначну кількість повітів: Волинське — три, Чернігівське — два, Брацлавське і Київське — лише по одному. Найдивніше виглядала ситуація з Київщиною, яка мала найбільшу в Речі Посполитій територію. В порівнянні з названими воєводствами, західноукраїнські воєводства мали більшу кількість повітів, а в Руському воєводстві існував ще й традиційний поділ на землі¹⁸.

Суб'єктом самоврядування виступала місцева шляхта. Основним органом шляхетського самоврядування були сеймики, на яких розв'язувалися важливі проблеми місцевого життя. До їхньої компетенції входили: вибори на місцеві уряди, вибори послів на сейми, складан-